

دریافت مقاله: ۹۲/۷/۱۳

پذیرش مقاله: ۹۳/۴/۳۰

تحلیل ساختار فضایی - کالبدی مسجد جامع اردستان با تفکیک لایه‌های تاریخی

احمد صالحی کاخکی* شادابه عزیزپور** افروز رحیمی آریایی*** فاطمه بانک****

چکیده

یکی از دوره‌های درخشان هنر معماری ایران، دوره سلجوقیان است که مصادیق بسیاری از آن را می‌توان در پایتخت سیاسی - فرهنگی آنان، اصفهان، یافت. اردستان پیرو تحولات سیاسی و مذهبی پایتخت، از کانون‌های مهم و فعال اصفهان در این دوره به شمار می‌رفته و همین امر سبب شد که تغییرات اساسی در سامانه فضایی و کالبدی مسجد جامع این شهر ایجاد گردد. این بنا، یکی از شاهکارهای معماری اسلامی ایران بوده که در طول حیات خود، تغییرات گسترده‌ای را تجربه کرده است. باوجود اهمیت این مسجد و تعدد پژوهش‌های صورت گرفته، همچنان تحولات فضایی - کالبدی آن به وضوح مشخص نیست. بنابراین، سیر تحول مسجد جامع اردستان و تفکیک لایه‌های تاریخی آن، هدف پژوهش حاضر است.

روش تحقیق به کار گرفته شده، تفسیری - تاریخی است. ضمن اینکه، مستندنگاری و مطالعات تطبیقی نیز مبنای اصلی کار قرار گرفته است. شایان یادآوری است تأمل در آرای پژوهشگران و تعمیم نظریات آنان، برای مرتفع ساختن کاستی‌های موجود بوده که نتایج ارزنده‌ای در خصوص تفکیک لایه‌های تاریخی داشته است. بررسی‌های انجام شده بیانگر آن است که کهن‌ترین عنصر معماری در بقایای مسجد، قسمت‌هایی از دیوار خشتی بوده که متعلق به بنایی پیش از مسجد اولیه است. با تکیه بر مطالعات تطبیقی، مسجد از دوره آل بویه وجود داشته و عمده تحولات آن در دوران سلجوقیه و صفویه صورت گرفته و پس از آن، تغییرات در پوسته ظاهری بنا انجام شده است. دستاوردهای پژوهش تا حد بسیاری ابهامات موجود در زمینه لایه‌های تاریخی این بنا را، بخش‌هایی که تاکنون نادیده انگاشته شده‌اند، کاسته است.

کلیدواژگان: مسجد جامع اردستان، لایه‌های تاریخی، فضا و کالبد، آرایه‌ها.

* دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده مرمّت، دانشگاه هنر اصفهان.

** مربی گروه گرافیک، مؤسسه آموزش عالی سپهر اصفهان.

*** مربی مؤسسه آموزش عالی سپهر اصفهان، گروه معماری.

**** دانشجوی کارشناسی ارشد مطالعات معماری ایران، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان.

مقدمه

هنر معماری همواره مهم‌ترین و ارزنده‌ترین مظهر قدرت حکومت‌ها بوده است، چنانکه می‌توان گفت یادگارهای معماری هر سرزمین اسنادی گرانبها و پرارزش بوده که نشان‌دهنده قرن‌ها تکامل و ذوق و اندیشه هنری مردم آن سرزمین است. مسجد جامع اردستان یکی از آثار شایسته ایران زمین است که تاریخی پرفراز و نشیب دارد. درباره این مسجد تاکنون تحقیقات وسیع و دامنه‌داری انجام شده است. نظر به آنچه بیان شد، پرسش‌هایی چند در ذهن شکل می‌گیرند: روند تغییر و تحول مسجد جامع اردستان در گذر زمان به چه شکل بوده است، از مطالعه تطبیقی کالبدی-فضایی مسجد جامع اردستان با مساجد معاصرش، چه اطلاعات تاریخی به دست می‌آید، چه اطلاعاتی می‌توان از تطبیق کتیبه‌ها با نقوش تزئینی در ارتباط با تحولات بنا به دست آورد.

کلیت تحقیق حاضر در سه مبحث درباره مسئله مطرح‌شده در آن شکل یافته که درنهایت، تحلیلی به نسبت جامع بر پایه مطالعات تطبیقی و تحلیلی از تحولات تاریخی و فضاها ارائه شده است.

پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهشگران بسیاری در مسجد جامع اردستان فعالیت‌های تحقیقاتی و عملی انجام داده‌اند. نخستین گزارش‌ها در این زمینه را باید در منابع تاریخی جستجو کرد (اصطخری، ۱۳۶۸؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ۵۸۱). برخی از پژوهشگران این مسجد را با دیدی کالبدگرایانه بررسی میدانی و سیر تحول بنای آن را با ارائه شواهد و تصاویری بیان کرده‌اند (گذار، ۱۳۷۱: ۱۰۵ و ۱۱۶). تعدادی دیگر از پژوهشگران علاوه بر بررسی‌های میدانی و بهره‌گیری از منابع مکتوب، از حفاری و گمانه‌زنی نیز برای تحلیل‌های خود بهره برده‌اند (آیت‌الله زاده شیرازی، ۱۳۵۹). سال‌هاست نوشته‌های پژوهشگران یادشده دست‌مایه اصلی سایر نویسندگانی گشته که پس از آن‌ها به بررسی مسجد جامع دست زده‌اند (معماریان، ۱۳۸۷؛ گلبن، ۱۳۸۱؛ هنرفر، ۱۳۵۰؛ حاجی قاسمی، ۱۳۸۳: ۳۲). بیشتر این تحقیقات به دوره سلجوقی مربوط می‌شود. در زمینه توسعه و تحول این مسجد در زمان آل بویه و قبل از آن تحقیقات منسجم و منظمی صورت نگرفته است. یکی از دلایل عمده این امر، محدودیت‌هایی است که درباره کاوش و حفاریات در این مسجد وجود دارد. مهم‌ترین و تقریباً تنها اطلاعات درباره تحولات مسجد جامع اردستان در دوره آل بویه همچنین بیشترین اطلاعاتی که از تغییرات این مسجد از دوره آل بویه تا دوره صفویه در دست است، نتایج حفاریاتی

است که هنگام مرمت مسجد، هیأتی به سرپرستی مرحوم شیرازی بین سال‌های ۱۳۵۳ تا ۱۳۵۷ به دست آورده‌اند.

روش پژوهش

تغییرات مسجد جامع اردستان بر مبنای شواهد و گزارشات باستان‌شناسی و منابع تاریخی تحلیل شده است. با توجه به اطلاعات بسیار محدود در این زمینه، سعی شده با بهره‌گیری از همین منابع و همچنین مطالعات میدانی در این مسجد، مفیدترین اطلاعات در این باره ارائه گردد.

موقعیت جغرافیایی و تاریخی اردستان

اردستان در ۱۱۸ کیلومتری شمال شرقی شهر اصفهان و مسیر کاشان به سمت نائین و یزد قرار گرفته است (تصویر ۱). این شهر دارای مساحتی حدود ۱۱۲۹۳ کیلومتر مربع است و با ۳۳ درجه و ۲۲ دقیقه عرض شمالی و ۵۲ درجه و ۳۷ دقیقه طول شرقی روی نصف النهار گرینویچ قرار گرفته است (گلبن، ۱۳۸۱، ۱۷۷). براساس تمامی منابعی که مطالعه شده، اردستان به قطع شهری است قدیمی با قدمتی بسیار طولانی، تا آنجا که برخی از مردم معتقدند تاریخ این شهر به مهابادیان می‌رسد (حسنی، ۱۳۸۱: ۱۹۷؛ ابن‌رسته، ۱۳۸۰؛ اصطخری، ۱۳۶۸: ۲۵).

مسجد جامع اردستان و موقعیت آن در شهر

عموماً مساجد تاریخی در مرکز شهر و در رابطه مستقیم با بازار و مراکز اجتماعی جای داشته‌اند. مسجد قلب تپنده شهر و منعکس‌کننده شرایط اجتماعی شهر بوده است. نکته درخور توجه در این مسجد، ارتباط بسیار قوی میان فضا و طبیعت است (سلطان‌زاده، ۱۳۷۲: ۱۳۶؛ رئیسی، ۱۳۹۰: ۱۵۸). در سمتی از مسجد باغ‌ها و در سمت دیگر آن، بافت شهری قرار گرفته است. مسجد جامع اردستان میان شش عنصر شهری دیگر جای گرفته که کهن‌ترین هسته این شش عنصر، مسجد جامع است (آیت‌الله زاده شیرازی، ۱۳۵۹: ۷). این عناصر شامل: ۱. مدرسه علمیه ۲. حمام پائین مسجد جامع ۳. حسینیه ۴. آب‌انبار ۵. کاروانسرا ۶. بازارچه ۷. مسجد جامع اردستان، است.

معرفی و تحلیل فضاهای مسجد جامع اردستان

مسجد جامع اردستان به همراه بازارچه و مدرسه متصل به آن، با مساحتی حدود ۳۴۰/۸۵ متر مربع شامل فضاهای متعددی است (تصویر ۲). فضاهای خدماتی و ارتباطی مسجد همچون سرویس بهداشتی، در دورترین نقطه از محور مرکزی جایابی شده‌اند. به دلیل تغییرات بسیار فضایی طی دوره‌های

در آنگاه جنوب غربی براساس حفریات و امتداد تزئینات آن با دیوار مجاورش، می‌تواند قدیمی‌ترین در آنگاه مسجد باشد. بیشتر تزئینات آن، نقوشی است که با آجر پیش‌بر اجرا شده‌اند (تصویر ۴). این شیوه اجرا، حداقل از زمان آل بویه به کار رفته است (معماربان، ۱۳۸۷: ۱۵۸). تزئینات آجری این ورودی تا حدودی یادآور سردر مسجد جورجیر (آل بویه) است (گالدیری، ۱۳۷۰: ۱۴)، (تصویر ۵). با توجه به شباهت‌هایی که بیان شد، معقول به نظر می‌رسد که این بخش‌ها را به این دوران نسبت دهیم.

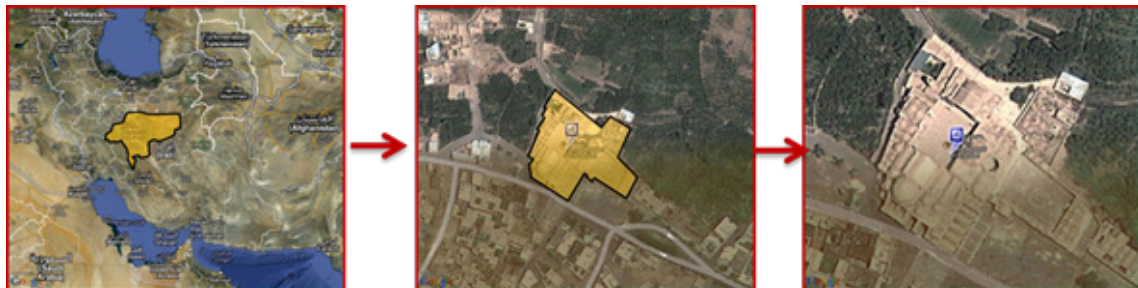
- شبستان

مسجد جامع نخست در همه جهات، دارای شبستان ستون‌دار بوده است. اصلی‌ترین شبستان مسجد، شبستان جنوبی است که طبق کتیبه گنبدخانه، ابوطاهر سال ۵۵۳ هـ.ق. آن را بنا کرده است. به علت شکاف‌هایی که در درز دیواره گنبدخانه و بناهای مجاور آن وجود دارد، نوشته‌اند که این بناها هم‌زمان ساخته نشده‌اند و احتمالاً ساخت محراب و انجام تزئینات

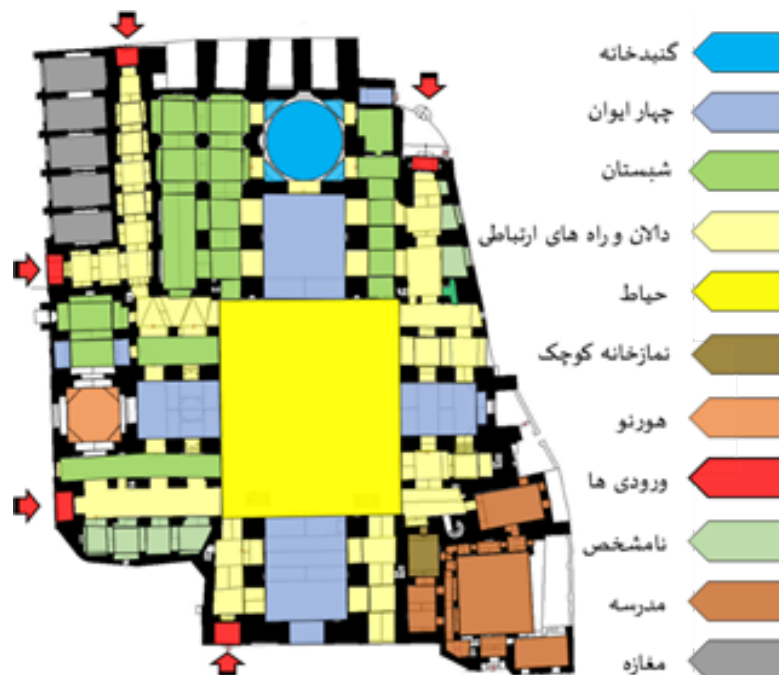
مختلف در این مسجد و تبدیل بخش میانی شبستان‌ها به ایوان، فضاهای خرد و به ظاهر بدون کاربری، در مسجد ایجاد شده‌اند.

- ورودی‌ها

آنچه باعث ارتباط محکم مسجد با بناهای پیرامونش گشته، پنج در آنگاه^۱ است که از طریق نماسازی تاحدودی بر آن‌ها تأکید شده است (تصویر ۳). بر هیچ‌یک از ورودی‌ها تاریخ ساخت یا مرمت آن‌ها بیان نشده است. بنابراین نحوه شکل‌گیری دسترسی‌ها را باید با احتیاط بررسی کرد. با این‌همه، تا حدودی براساس شکل‌گیری خود بنا و بناهای پیرامونش می‌توان کم و بیش اولین و متأخرترین آن‌ها را تشخیص داد. از نظر تاریخ‌گذاری و سیر تحول بنا این‌چنین برمی‌آید که در آنگاه شماره ۱، قدیمی‌ترین است و شاید پس از آن، در آنگاه‌های دیگر بنا گشته‌اند. احتمالاً در آنگاه شماره ۴ که دسترسی به حسینیه را امکان‌پذیر می‌سازد به علت زمان بنای حسینیه و همچنین ویژگی کالبدی آن، ارتفاع بیشتر نسبت به بدنه، متأخرتر باشد.

تصویر ۱. موقعیت شهر اردستان و مسجد جامع آن در عکس هوایی (google.earth, 2012)

تصویر ۲. فضاهای مسجد جامع اردستان (نگارندگان)

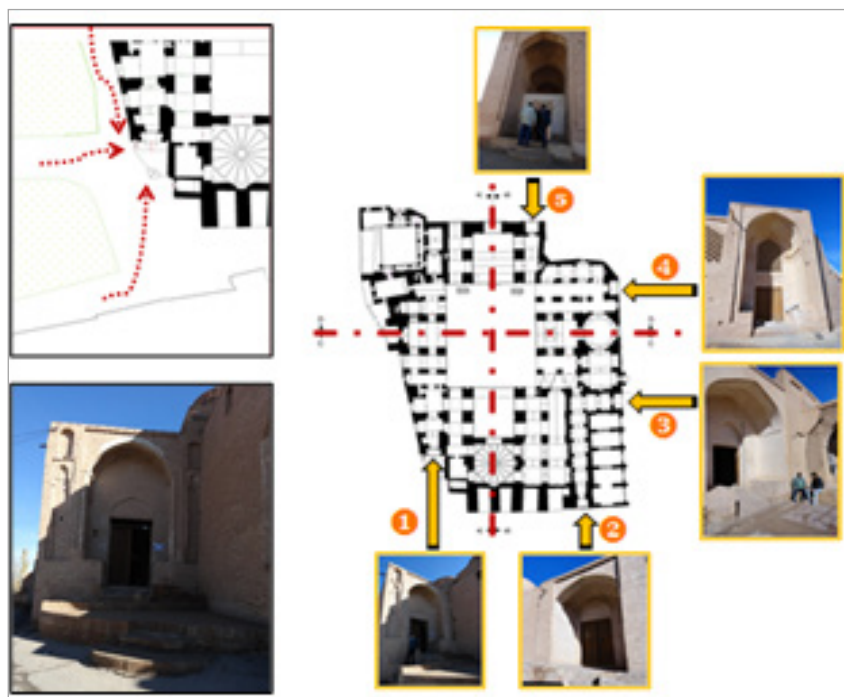
نیز مشخص نیست برای همین، از آن با عنوان شبستان زمستانی یاد می‌کنند (معماریان، ۱۳۸۷: ۲۹۷). البته به گفته برخی از اهالی سالمند شهر اردستان، ممکن است مانند مسجد جامع نائین به فناتی که از نزدیکی مسجد عبور می‌کرده راه داشته و از آن، برای فرار و پناهگاه در مواقع اضطراری استفاده می‌شده است. با وجود مرمت این فضا و شواهد موجود، نمی‌توان چیزی از تاریخ شکل‌گیری آن به دست آورد. بنابراین، پی‌گیری این مطلب مستلزم پژوهش‌های بیشتری است (تصویرهای ۷ و ۸).

- گنبدخانه

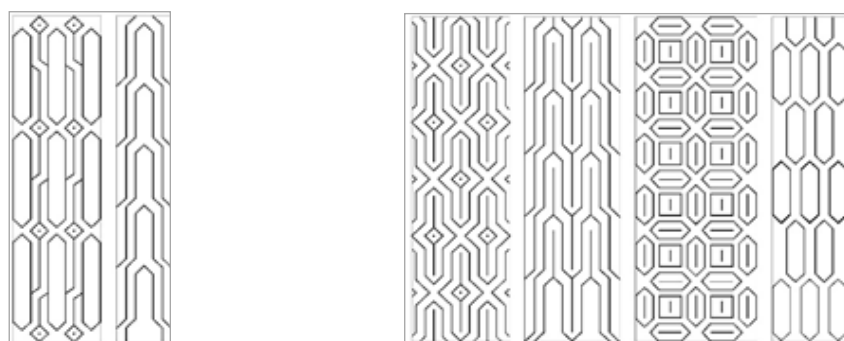
در امتداد محور شمالی- جنوبی و پشت ایوان اصلی با فضایی چهارگوش به ابعاد ۹,۳۳ با ارتفاع کف تا زیر گنبد داخلی در حدود ۱۹ متر واقع شده است (تصویرهای ۱۳ و ۱۴). کتیبه داخل گنبد اردستان که پس از آیه بسم... ابتدای آیه ۱۸ سوره توبه به قلم نسخ و با گچ‌بری اجرا شده، بدین شرح

گنبدخانه به دست ابوطاهر بوده است (گذار، ۱۳۷۱: ۱۱۴). بنابراین، باید توجه داشت وجود این شکاف‌ها شاید حکایت از دو دوره در ناسازی داخلی آن بنا داشته باشد و نه دیواره‌های اصلی. ضمن اینکه، اثبات آن نیز نیازمند پیگردی و گمانه زنی در داخل سازه بنا است. با مطالعات تطبیقی نقشه اولیه بنا با مساجد قرون اولیه ایران، میان آن‌ها شباهت‌هایی را می‌توان یافت همچون استفاده از شبستان ستون‌دار با حیاط مرکزی و عریض‌تر بودن دالانی که به محراب می‌رسد. در ارتباط با اینکه آیا این دالان ارتفاع بیشتری داشته است یا خیر، نمی‌توان اظهار نظری داشت چراکه در نمونه‌های بررسی شده هر دو مورد به کار رفته است (تصویر ۶).

در زیر محوطه حیاط مسجد، فضایی چهارگوش با دو محراب وجود دارد. محققین پیشین به آن اشاره‌ای نکرده‌اند و تنها در نقشه‌های جدید این فضا را می‌توان دید. کاربری اولیه آن کاملاً

۳. درآیگاه‌ها در مسجد جامع اردستان (نگارندگان)

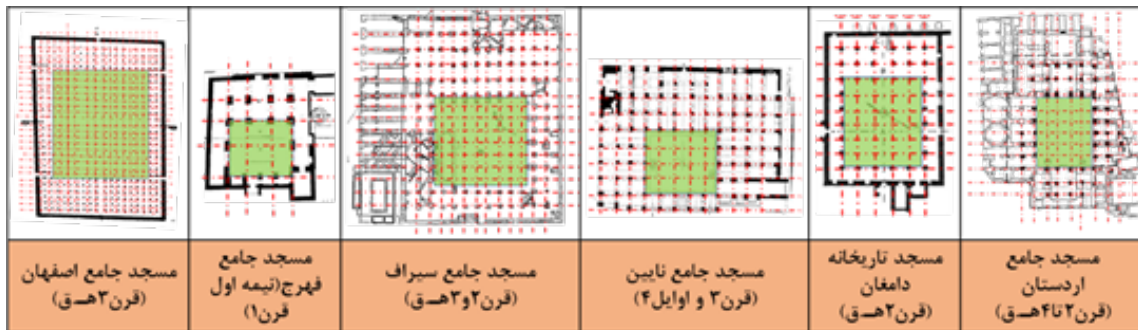
تصویر ۵. نقوش سردر مسجد جامع اردستان (نگارندگان)

تصویر ۴. نقوش سردر مسجد جورجیر (نگارندگان)

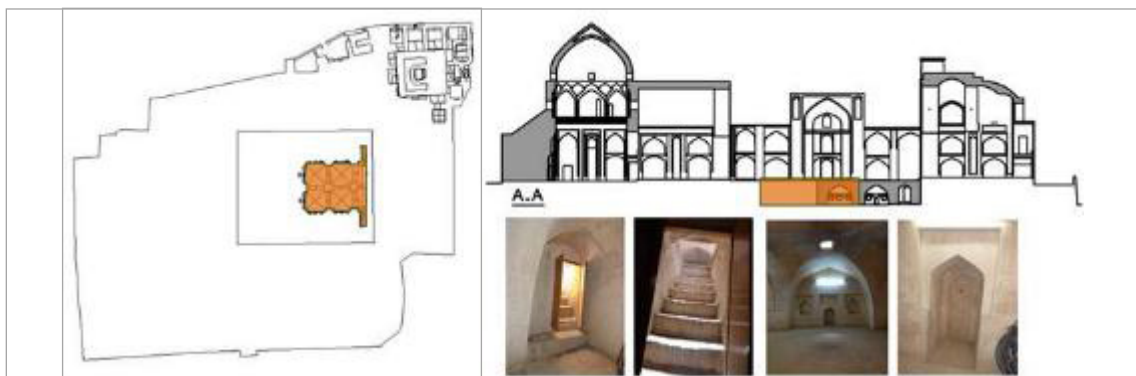
حذف و انتهای این پله‌ها نیز بسته شده‌اند. نگارندگان نظر به پلان مسجد و نوع ارتباطات عمودی نیم طبقات، به گونه‌ای که هر جبهه از پلان دارای دو ارتباط عمودی با نیم طبقات است، مسلم دانسته‌اند که هیچ قسمت مسجد بدون راه پله داخلی نبوده است. با توجه به مجموعه راه پله‌ها و اینکه در جبهه غربی تنها یک راه پله برای دسترسی وجود دارد، احتمال می‌رود که راه پله حذف شده دومین ارتباط عمودی این جبهه بوده است. قاعدتاً این مجموعه ارتباطات عمودی، در یک زمان ساخته نشده‌اند در واقع، هر کدام در دوره گسترش مسجد و ضمن ایجاد نیم طبقه در جبهه خود همچنین براساس نیاز ساخته شده‌اند.

است: «بسم الله الرحمن الرحيم انما يعمر مساجد الله من آمن بالله واليوم الآخر و اقام الصلوة و آتى الزكوة و لم يخش الا الله... فغسی اولئك ان يكونوا من المهتدين. امر ببناء هذه القبه و القباب الاربعه المتصله بها و الصفات التي هي امامها العبد الضعيف الراجي برحمه الله تعالى ابوطاهر الحسين بن غالى بن احمد تقبل الله منه و غفرله و لوالديه على يدى الاستاد محمود الاصفهاني المعروف بالغازی فی سنه ثلث و خمسين و خمس مائه» (هنر فر، ۱۳۵۰: ۲۱۲؛ گذار، ۱۳۷۱: ۱۱۱؛ آیتا... زاده شیرازی، ۱۳۵۷: ۱۰)، (تصویر ۹).

با بررسی‌های میدانی، پله‌ای در دیواره غربی دالان جنوب غربی شناسایی شد. امروزه به دلایلی نامشخص پله‌های اولیه

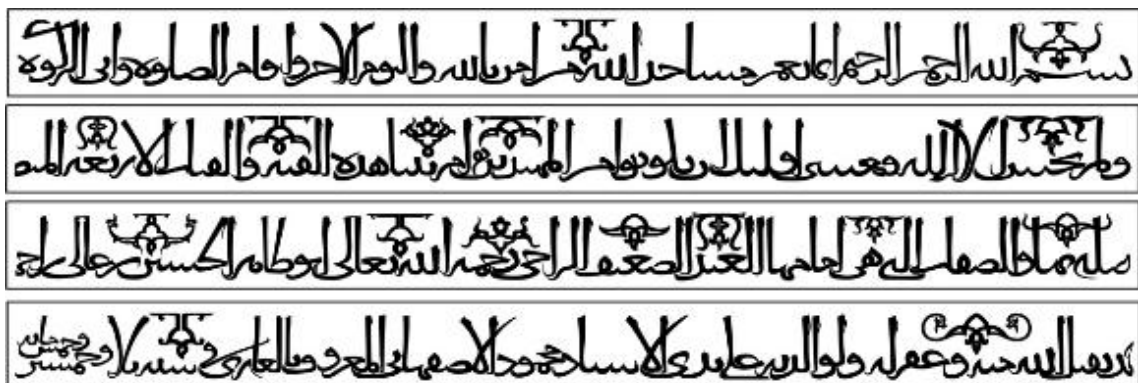

تصویر ۶. مطابقت پلان و دالان میانی در مساجد ستون دار اولیه با مسجد اولیه اردستان (میراث فرهنگی اصفهان)

تصویر ۸. وضعیت فعلی شبستان زیرزمینی (نگارندگان)

تصویر ۷. شبستان زیرزمینی (میراث اصفهان)

تصویر ۹. کتیبه تاریخی گنبدخانه، متن کتیبه تاریخ ۵۵۳ هـ.ق. را مشخص نموده است (نگارندگان)

- تحلیل کتیبه مسجد جامع اردستان

در نیم طبقه مسجد جامع اردستان، کتیبه کوچکی باقی مانده که *آندره گدار* از آن به عنوان بقایای مسجد قبلی (قرن چهارم ه.ق.) یاد کرده است (گدار، ۱۳۷۱: ۱۰۷)، (تصویر ۱۰). تفاوت بسیار این کتیبه با کتیبه‌های گنبدخانه مسجد، هم‌زمانی آن‌ها را بسیار بعید می‌نماید. تفاوت در رسم الخط کتیبه‌های یک مسجد، علاوه بر آنکه به تزئینات مسجد جلوه‌ای متنوع بخشیده است، رسم الخط هر کتیبه نیز، نشان از دوره‌ای دارد که کتیبه در آن شکل گرفته است. هر چند فقط "بسم الله الرحمن الرحيم" و اول سوره باقی مانده است اما همین بخش کوچک هم می‌تواند نوع رسم الخط کوفی این کتیبه را نمایان سازد. با مقایسه آن با کتیبه‌های دوره عباسیان، چنین به نظر می‌رسد که نظر گدار در این خصوص صحیح باشد. برای نمونه، کتیبه ساقه گنبد مسجد جامع نائین در نوع حروف کوفی و تزئینات دسته حروف، شباهت بسیاری با کتیبه مسجد جامع اردستان دارد (تصویر ۱۱).

از مقایسه کتیبه مسجد جامع اردستان با نمونه‌هایی از دوره سلجوقی، می‌توان به شباهت‌هایی نسبی دست یافت (جدول ۱). برای نمونه، کتیبه‌های مسجد جامع عتیق شیراز در کلمه الله، برج رسگت در دسته حروف، کوفی شرقی در برخی از حروف دارای شباهت‌هایی نسبی با کتیبه نیم طبقه مسجد جامع اردستان هستند. این در حالی است که از مقایسه این کتیبه با نمونه آل بویه، مشابهت‌های بیشتری می‌توان یافت اما به طور قطع نمی‌توان گفت این کتیبه متعلق به آن دوره است. دو احتمال درباره کتیبه نیم طبقه مسجد جامع وجود دارد: یکی آن که این کتیبه هم‌عصر با گنبدخانه (سلجوقی) ساخته شده لیکن در طراحی آن، گرایش به سبک تزئینی دوره قبل سلجوقی بوده است (جدول ۲). دوم آن که این کتیبه متعلق به دوره آل بویه بوده و از شاکله حروف آن دوره، در ساخت آن استفاده شده است.

- تحلیل نقوش گردان مسجد جامع اردستان

در نیم طبقه مسجد جامع اردستان، چند قوس تیزه‌دار وجود دارد که متفاوت از دیگر قوس‌های مسجد است و احتمال می‌رود که متعلق به زمان دیگری باشند. حاشیه آن‌ها با نقوش درشت اسلیمی تقریباً یکسانی آراسته شده که مشابهی در قسمت‌های دیگر بنا ندارند (تصویر ۱۲). ورودی گنبدخانه، در دو سمت ایوان جنوبی، نقوش متقارن گیاهی گچ‌بری شده است. این نوع نقش، ادامه سنت‌های ساسانی در دوره اسلامی است. متأسفانه تاریخ مشخصی نمی‌توان برای آن معین کرد اما در مقایسه این نقش با نقوش دوره ساسانی، شباهت‌هایی یافت می‌شود همچون رشد درخت مانند نقش اسلیمی و تقارن

نقوش. اما در جزئیات برگ‌های اسلیمی شباهت چندانی با نمونه‌های ساسانی دیده نمی‌شود (جدول ۳).

حاشیه کتیبه نیم طبقه مسجد جامع اردستان دارای حاشیه تزئینی پیچانی از برگ‌های سوار بر شاخه اسلیمی است. این حاشیه در جدول ۴، با نقوش حاشیه‌ای تطبیق داده شده که نمونه مشابه آن در مسجدهای جامع ورامین و جمعه اصفهان، به صورت تزئینات بشقابی نقره‌ای که تاریخ آن مشخص نیست، یافت شده است. بنابراین، این بار هم در نقوش حاشیه کتیبه، تداوم سنت‌های دوره‌های پیش از سلجوقی دیده می‌شود.

تصویر ۱۰. کتیبه کوفی مسجد جامع اردستان (نگارندگان)

تصویر ۱۱. کتیبه کوفی مسجد جامع نائین (پرورش، ۱۳۹۱)

جدول ۱. مقایسه کتیبه کوفی مسجد جامع اردستان با مسجد عتیق شیراز؛ برج رسگت و کوفی خراسانی

کتیبه کوفی مسجد جامع اردستان		
کتیبه کوفی شرقی (اصف فکرت، ۱۳۷۷، ۲۵)	کتیبه کوفی برج رسگت (سلجوقی)	کتیبه کوفی مسجد جامع شیراز (سلجوقی)

(نگارندگان)

جدول ۲. مقایسه برخی حروف کوفی مسجد اولیه (نیم طبقه) اردستان با کوفی گنبدخانه این مسجد و مسجد جامع نائین

حروف کوفی	نیم طبقه مسجد جامع اردستان	مسجد جامع نائین (پرورش، ۱۳۹۱ ریزی)	گنبدخانه مسجد جامع اردستان
الله			
الف			
س			
هـ			

(نگارندگان)

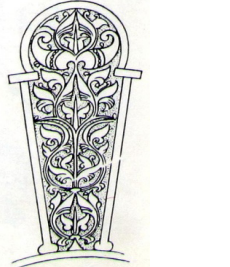

نحوه گسترش افقی و عمودی مسجد

ساخت بناهای مجاور گنبدخانه، باز گسترش پلان در جهت قبله صورت گرفته است (تصویر ۱۳-ج).
۴. سپس با ساخت ایوان شمالی، این جبهه نیز دارای افزایش ارتفاع شد ولیکن، پلان مسجد گسترشی خارج از محدوده مسجد اولیه نداشت (تصویر ۱۳-د).
۵. در مرحله بعد، در جهت شرقی مسجد، پلان و ارتفاع هر دو گسترش یافتند (تصویر ۱۳-ه).
۶. در آخرین مرحله گسترش، جبهه غربی مسجد در پلان، در همان محدوده مسجد قدیمی باقی ماند و با ساخت ایوان، تنها از لحاظ ارتفاع افزایش یافت. می توان گفت این تغییرات ناشی از مسائل مرتبط با گذر زمان همچون

در نهایت، با توجه به بررسی های انجام شده روی تغییرات مسجد جامع در دوره های مختلف، می توان نحوه گسترش بنا را این چنین بیان کرد (تصویر ۱۳):

۱. مسجد در ابتدا به صورت شبستانی ستون دار در یک طبقه و با پلانی نامنظم ساخته شد (تصویر ۱۳-الف).
۲. اولین گسترش افقی و عمودی مسجد با ساخت گنبدخانه در جبهه جنوبی رخ داده است (تصویر ۱۳-ب).
۳. پس از آن با ساخت ایوان جنوبی، ارتفاع این قسمت از سایر قسمت ها بلندتر شد. همچنین در این مرحله با

جدول ۳. تطبیق نقوش متقارن گیاهی مسجد جامع اردستان با نمونه ساسانی

اسلیمی به شکل درخت زندگی، ورودی گنبدخانه (ایوان جنوبی) مسجد جامع اردستان	نقش قلمزنی روی سینی مفرغ، دوره ساسانی، موزه برلین (پوپ، ۱۳۸۷، ج ۷ و ۸، ۲۳۷)	قطعه گچبری با نقوش متقارن گیاهی دوره ساسانی، موزه ایران باستان (مکی نژاد، ۱۳۸۷، ۲۰۷)
		

(نگارندگان)

جدول ۴. مقایسه حاشیه تزئینی مسجد جامع اردستان با مصداق های مشابه آن

	اسلیمی کتیبه نیم طبقه مسجد جامع اردستان (عهد عباسیان)
	تزیینات لبه بشقاب سیمین، (ساسانی) (پوپ، ۱۳۸۷، ج ۲، ۹۱۹) و (پوپ، ۱۳۸۷، ج ۷ و ۸، ۲۲۱)
	اسلیمی مسجد جامع ورامین (ایلخانی) برگرفته از نقوش ساسانی (خزایی، ۱۳۷۲، ۶۳)
	راست: تزیینات مسجد جمعه اصفهان (آل بویه). چپ: قاب چوبی متعلق به سامره (گالدیری، بی تا، ۹۵)

(نگارندگان)

تصویر ۱۲. قوس تزئینی مسجد اولیه (نیم طبقه)، (نگارندگان)

دگرگونی‌های سلیقه یا فن‌آوری و پاسخ کارکردی به
 احتياجات جدید است که این تغییرات می‌توانند با کاهش
 یا افزایش بخش‌هایی به بنا به دست آیند (تصویر ۱۳-و).

اطلاعات به‌دست‌آمده از مباحث کتاب آثار ایران از آندره گدار

مرحله اول: در ارتباط با روند تغییر و تحول بنا با توجه
 به شواهد که دیده می‌شود، قدیمی‌ترین بخش مسجد، چند
 جزو و سر طاق‌های رواق از مسجد قرن چهارم ه.ق. است که
 این مسجد اولیه، از عهد عباسیان و به سبک عربی بوده است.
 در مرحله بعد برای بنیاد گنبدخانه، قسمتی از شبستان خراب
 شده یا برای این منظور، آن را خراب کرده‌اند. در واقع از مسجد
 اولیه تنها مصالحی باقی مانده که چون دردسترس بوده در
 ساخت بنای کنونی و گنبدخانه از آن‌ها استفاده شده است
 (گدار، ۱۳۷۱: ۱۰۸-۱۰۴).

مرحله دوم: الف. هسته اولیه مسجد، کوشک گنبددار و
 مجزا از سایر بناها بوده که متعلق به قبل از متداول شدن مساجد
 چهار ایوانه است. در مقایسه گنبد مسجد جامع اردستان با دو
 گنبد مسجد جامع اصفهان، به نظر می‌رسد کمی بعد از سلطنت
 ملکشاه اجرا شده است. این بخش از مسجد، بر محل بنایی
 قدیمی‌تر که ویران شده بوده یا برای ساخت گنبدخانه ویران
 کرده بودند، بنا گردیده است. زمانی که مسجد را گسترش دادند
 تا به صورت چهار ایوانه درآید، آنچه از بنای قدیمی باقی مانده
 بود، به بنای جدید الحاق شد (همان: ۱۰۷ و ۱۰۸).

ب. افزودن بناهای مختلف از جمله چهار گنبد مجاور،
 تبدیل مسجد به چهار ایوانه و تزئینات عمارات قدیمی و جدید
 و ساخت محراب به دست ابوطاهر (۵۵۵ و ۵۵۳ ه.ق.).
 همچنین، شخص نیکوکار دیگری که نام او در کتیبه خوانا
 نیست و مدعی ساخت ایوان‌های جانبی است. آنچه از این
 کتیبه قابل خواندن است عبارتند از: «... انجام داده و به
 بنای این صفا و صفه‌های مجاور پرداخته است...» (همان:
 ۱۱۱-۱۱۳ و ۱۱۶). بنابر گفته مهرآبادی، آن شخص فردی
 است به نام سلطان بک، از معاریف حکام شاه طهماسب که
 بر لوح قبرش نوشته شده: در دوره شاه طهماسب ولی شد
 بانی صفا سلطان بک (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۳۶: ۳۲۱؛
 هنرفر، ۱۳۵۰: ۲۱۸). در دو جانب این ایوان چهار کتیبه ثلث،
 گچ‌بری شده که در جبهه شرقی از دو کتیبه، یکی آیه الکرسی
 و دیگری صلوات بر چهارده معصوم (ع) با تاریخ ۹۴۶ ه.ق.
 دیده می‌شود (هنرفر، ۱۳۵۰: ۲۱۹).

مرحله سوم: پس از این اقدامات در گذر زمان، مناره مسجد
 جامع فرو ریخت. بنای مدرسه‌ای در سمت شمال غربی مسجد،

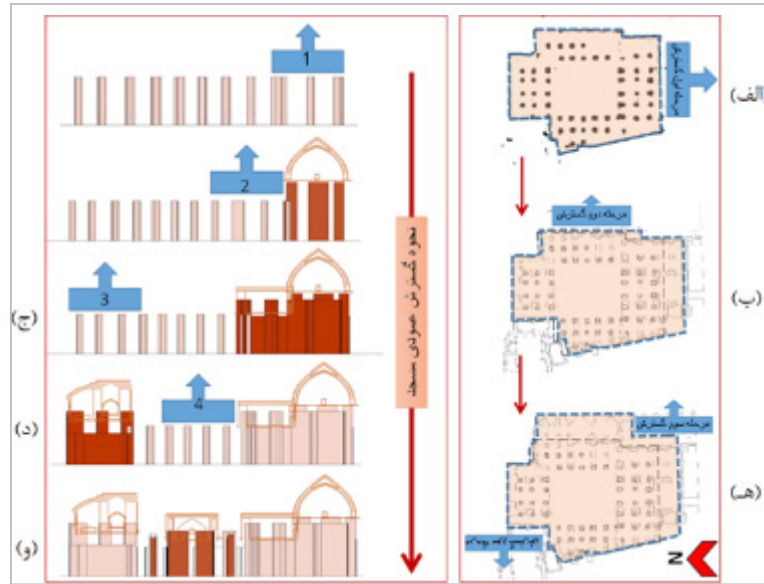
دالان‌های ورودی جنوب شرقی، سه پشت‌بند بر دیواره‌های
 گنبدخانه و غرب مسجد، بخشی از دیوار شمال شرقی، اتافک
 جنب گنبدخانه و ورودی جنوب غربی، همگی متعلق به دوره‌های
 بعد از عصر سلجوقی است (همان: ۱۱۶). بخش‌هایی از آنچه
 امروزه در مسجد اردستان دیده می‌شوند، در نقشه گدار نشان
 داده نشده‌اند. این مهم می‌تواند گویای دو مسئله باشد: اول آنکه
 احتمالاً این فضاها بعد از دیدار وی از مسجد، بنا شده‌اند. دیگر
 اینکه، نقشه ارائه‌شده گدار دقت کافی را نداشته است (تصویر ۱۴).

اطلاعات به‌دست‌آمده از کاوش‌های دکتر شیرازی

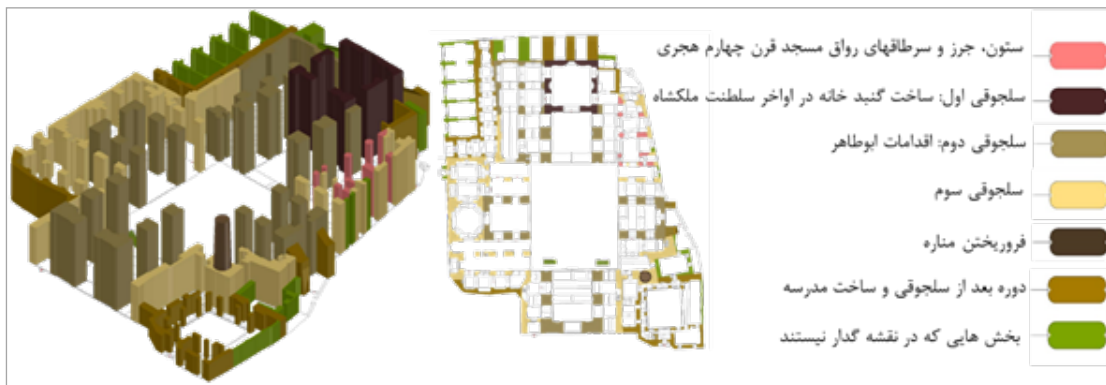
مرحوم دکتر شیرازی طی حفاری‌ها و کاوش‌هایی که از سال
 ۱۳۵۳ تا ۱۳۵۷ در مسجد جامع اردستان داشته و بررسی‌های
 به نسبت جامع، دوره‌های مختلفی را برای این بنا مطرح نموده
 که از دوره پیش از اسلام تا زمان صفویه را دربر می‌گیرد.
 پیگردی‌های انجام‌شده در بسیاری از نقاط، آثاری از یک ساختمان
 خشتی را زیر کف مسجد اولیه نمودار کرده است (تصویر ۲۰).
 با توجه به ابعاد خشت‌ها (مربع، ۳۲×۳۲ سانتی‌متر) که با ملاط
 گلی و اندود گچ اجرا شده‌اند و همگی دارای زاویه‌ای در یک
 جهت هستند، نشان از ساختمانی عظیم و یک‌پارچه دارد. کف
 این ساختمان در تمام بنا حدود ۴۰ الی ۵۰ سانتی‌متر، از کف
 مسجد اولیه پائین‌تر است و در بعضی قسمت‌ها از دیوار آن به
 عنوان دیوار مسجد استفاده شده است. در قسمت‌هایی مانند
 گوشه شمال شبستان غربی و گوشه شمال شبستان شرقی، این
 آثار دیده می‌شود (آیتا...زاده شیرازی، ۱۳۵۹: ۸). در سده‌های
 دوم و سوم ه.ق. با روی آوردن مردم به اسلام، ظاهراً تعدادی از
 آتشکده‌ها، مسجد گردیدند (حسنی، ۱۳۸۱: ۱۹۶). لذا این تصور
 در میان مردم شکل گرفته که مسجد روی یک آتشکده ساسانی
 بنا شده است. اما با توجه به نوشته‌های مورخینی چون مقدسی
 و اصطخری که وجود هم‌زمان مسجد و آتشکده را با هم بیان
 کرده‌اند، می‌توان استنباط کرد که مسجد جامع اردستان روی
 آتشکده ساسانی ساخته نشده بلکه روی یک بنای ساسانی قرار
 گرفته است که نوع کاربری آن مشخص نیست. به هر صورت،
 در اینکه مسجد بر زمین بکر برپا نشده شکی باقی نمانده است.
 چون در هر نقطه از مسجد جامع فعلی، جهت پیگردی مسجد
 اولیه، قرن‌های دوم، سوم یا چهارم ه.ق.، کاوش شد. در واقع،
 به آثار ساختمانی یا ساختمان‌هایی برخورد شد که مسجد روی
 آن‌ها بنیان گذارده شده است (آیتا...زاده شیرازی، ۱۳۵۹: ۸).
 در حال حاضر، قسمت‌های باقی‌مانده از دیوار خشتی ساختمان
 قدیمی، داخل دیوارهای کنونی مسجد قرار گرفته است (تصویر ۱۵).
 همچنین از نظر سازه‌ای در داخل دیوارهای باربر محیطی، نقش
 سازه‌ای چندانی ندارد و به لحاظ استقامت، در مقابل نیروها

از لحاظ شکل و ابعاد آجر با بناهای ساسانی، احتمال می‌رود متعلق به دوره ساسانی باشد. اما از آنجا که سنت‌ها و مصالح می‌توانند در دوره‌های بعد هم تداوم داشته باشند و تغییر و تحول آن‌ها اغلب درونی است (تصویر ۱۶)؛ به نظر نگارندگان

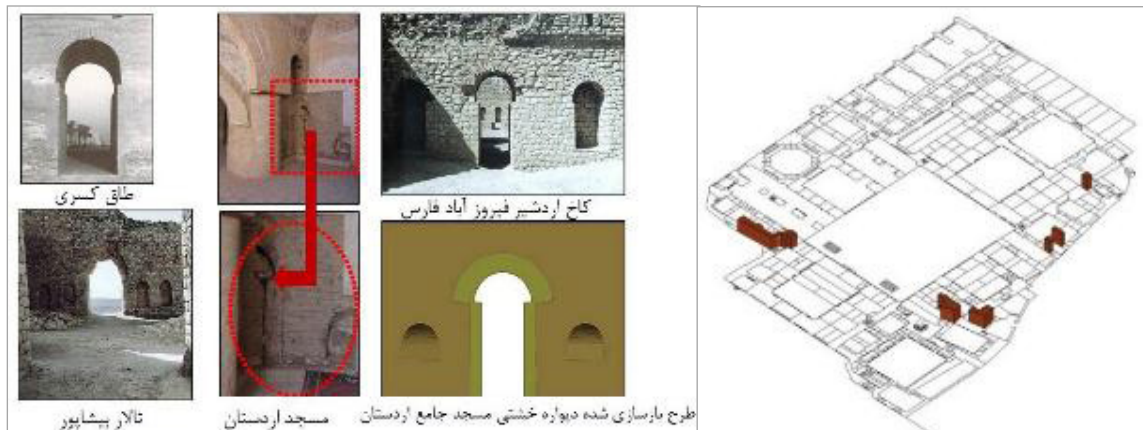
مشکلی ندارد. اگرچه کهن‌ترین عنصر معماری که در بقایای این مسجد به دست آمده، قسمت‌های باقی‌مانده از دیوار خشتی با قوس و طاقچه‌ای از ساختمان قدیمی است. این قسمت‌ها، در طی حفاری‌های مسجد به دست آمده و با توجه به مطابقت آن

تصویر ۱۳. نحوه گسترش افقی و عمودی در مسجد جامع اردستان (نگارندگان)

تصویر ۱۴. جانمایی تغییرات مسجد جامع اردستان بنا بر عقیده گدار (نگارندگان)

تصویر ۱۵. جانمایی بقایای دیوار خشتی مسجد بنا بر ایده شیرازی (نگارندگان)

تصویر ۱۶. بناهای ساسانی با قوس مشابه همراه با دیوار خشتی مسجد جامع اردستان (نگارندگان)

- **جرزهای شبستان جنوبی:** قطر جرزهای این شبستان بیشتر از سایر جرزهاست و نوع اجر و چیدمان آن‌ها نیز متفاوت از جرزهای دیگر است. همچنین مانند جرزهای ساسانی تپه میل و مسجد تاریخانه دامغان، به صورت لایه‌های افقی و عمودی کار شده‌اند (همان).

- **جرزهای شبستان غربی و شمالی:** دارای یک ترکیب‌اند با این تفاوت که نمای جرزهای شبستان شمالی گچ‌بری‌هایی تزئینی دارد در صورتی که جرز شبستان غربی دارای اندود ساده است.

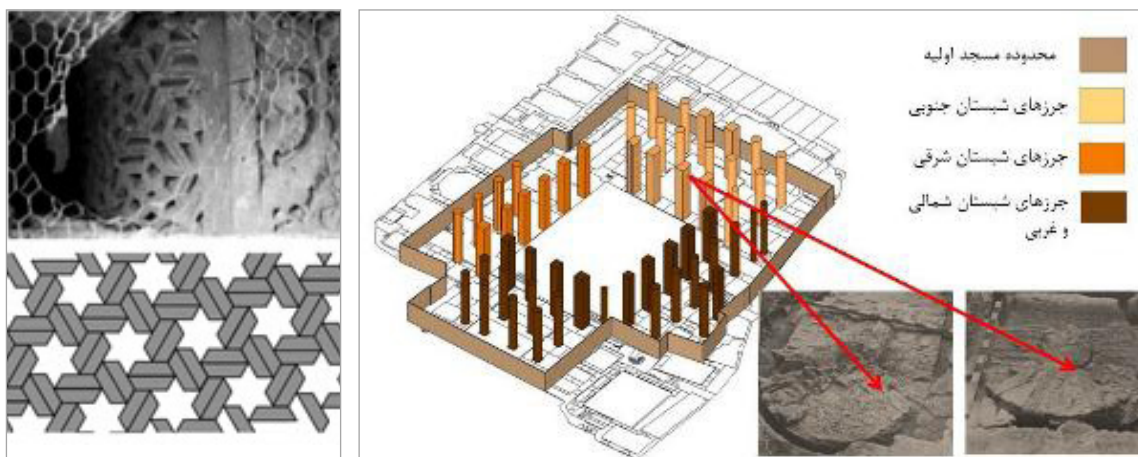
- **جرزهای شبستان شرقی:** برخلاف سایر جرزها که استوانه‌ای هستند، به صورت منشورهایی هشت ضلعی با اندود گچ اجرا شده‌اند (همان: ۹). بطور کلی قطر جرزهای گرد، حدود ۱۲۵ و سایر جرزها ۱۱۵ سانتی‌متر است.

در منابع، اشاره‌ای به تاریخ دقیق شروع ساخت مسجد اولیه نشده است. افرادی چون *جابری/انصاری* وجود مسجد را از قرن دوم هـ.ق. (جابری انصاری، ۱۳۷۸) و افرادی چون مرحوم شیرازی بازه زمانی دوم تا چهارم هـ.ق. را برای آن بیان کرده‌اند (آیت...زاده شیرازی، ۱۳۵۹: ۹). گروهی همچون گذار، پوپ و رفیعی مهرآبادی معتقد هستند که مسجد اولیه مربوط به قرن چهارم هـ.ق. است (گذار، ۱۳۷۱: ۱۰۸؛ پوپ، ۱۳۸۸: ۱۰۷؛ رفیعی مهرآبادی، ۱۳۳۶: ۳۰). در قیاس با جزئیات اجرایی جرزهای مسجد جامع اصفهان که قرن سوم هـ.ق. را برای آن‌ها تاریخ‌گذاری کرده‌اند، با جزئیات

به تنهایی و براساس ابعاد خشت‌ها و نوع قوس نمی‌توان این فرضیه را پذیرفت که مسجد اولیه جایگزین آتشکده یا حتی بنایی ساسانی شده باشد. بنابراین، بهتر است آن را متعلق به بنایی ساسانی یا اوایل دوره اسلامی دانست.

مسجد اولیه: مسجدی است که به احتمال قوی مربوط به قرن‌های دوم تا چهارم هـ.ق. است. مسجد اولیه با طرح مساجد شبستانی جرزدار (سبک عربی) ساخته شده و دارای حیاطی مرکزی تقریباً برابر حیاط فعلی مسجد بوده که شبستان‌های ستون‌دار از چهار طرف آن را احاطه می‌کرده است. شبستان‌های جنوبی و شمالی دارای پنج دهانه به سمت حیاط و سه فرشان‌انداز بوده و شبستان‌های شرقی و غربی شش دهانه به سمت حیاط و دو فرشان‌انداز داشته‌اند. با توجه به آثار باقی‌مانده می‌توان نتیجه گرفت، پوشش شبستان‌ها از نوع طاق گهواره‌ای بوده است. به ظن قوی می‌توان بیان کرد ساختمان شبستان جنوبی از لحاظ زمانی مقدم‌تر و شبستان شرقی متأخرترین آن‌ها است (آیت...زاده شیرازی، ۱۳۵۹: ۹، (تصویرهای ۱۷ و ۱۸).

از نظر نوع ساخت، جرزها خود تفاوت‌هایی باهم دارند که این تفاوت در ساخت جزئیات جرزهای مسجد اولیه شاید نشان‌دهنده دخل و تصرفات تدریجی در طول قرن‌های دوم تا چهارم هـ.ق. در این مسجد باشد. این تفاوت‌ها بدین شرح است:

تصویر ۱۸. گچ‌بری ستون‌های مسجد اولیه (نگارندگان)

تصویر ۱۷. جانمایی مسجد اولیه از دیدگاه شیرازی (نگارندگان)

جزئیات اجرایی ستون‌های مسجد جامع اردستان

جزئیات اجرایی ستون‌های مسجد جامع اصفهان (قرن ۳ هـ.ق)

تصویر ۱۹. مقایسه ستون‌های مساجد جامع اردستان و اصفهان (نگارندگان)

۱۳۷۱: ۱۱۱). در مرحله سوم، به دلایلی که کاملاً مشخص نیست، به تقویت ستون‌ها در جبهه‌های شرقی و غربی اقدام می‌شود و جرزها و دیوارهایی قطور جایگزین آن‌ها می‌گردد. همچنین، نقشه مسجد شبستانی کم‌کم محو می‌شود. البته در این مرحله هنوز ایوان‌های شرقی و غربی ساخته نشده‌اند. این اقدام شاید به دلیل ضعف ساختمان یا نشست آن بوده باشد یا شاید زلزله‌ای آن‌ها را مجبور به انجام این کار کرده باشد (آیت‌الله زاده شیرازی، ۱۳۵۹: ۱۸).

ایوان شمالی: پس از آن، نوبت به ساخت ایوان‌های دیگر می‌گردد. در حفاری‌ها مشخص شده که ایوان شمالی مستقیماً روی آثار مسجد اولیه بنا گردیده و این نشان می‌دهد تا تاریخ کتیبه ایوان شمالی، ۹۴۶ هـ.ق.، هنوز جرزه‌های مسجد اولیه موجود بوده‌اند (همان: ۱۸). تفاوت در ساخت جبهه شمالی مربوط به پوشش ایوان و دو طرفه شدن غرفه‌های اطراف آن است که این دو طبقه شدن کم‌کم روی جبهه‌های دیگر مسجد نیز ظاهر می‌گردد.

ایوان شرقی: کتیبه‌ای ندارد که تاریخ آن را دقیقاً معلوم کند. ولی براساس کاوش‌ها، این ایوان پس از سلجوقی و به احتمال قوی مربوط به پایان قرن یازدهم هـ.ق. دوره صفویه است (همان: ۱۲). گفته می‌شود روی در قدیمی این ایوان بیت شعر "ساخت این رکن بمسجد بصفا / جمله الملك آن سعیدلقا" بوده است (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۳۶: ۳۲۱؛ هنرفر، ۱۳۵۰: ۲۱۷).
ایوان غربی: در این ایوان نیز کتیبه تاریخ‌داری وجود ندارد و خود ایوان دارای تزئیناتی از دوره صفوی است. با مطالعات تطبیقی تزئینات آن با مدرسه‌های کاسه‌وران و نیم‌آورد، می‌توان ساخت ایوان را به اوائل قرن دوازدهم هـ.ق. نسبت داد (همان: ۱۲)، (تصویر ۲۲).

بطور کلی می‌توان گفت اظهار نظرهایی که تاکنون ارائه شده، بیشتر از نوعی هستند که یا مسئله می‌آفرینند یا ناظر را با اشارات و مفاهیم خود، در حالت تردید رها می‌کنند. بنابراین نوشتار حاضر، در پی روشن کردن نقاط مبهم پژوهش‌های پیشین برآمده است.

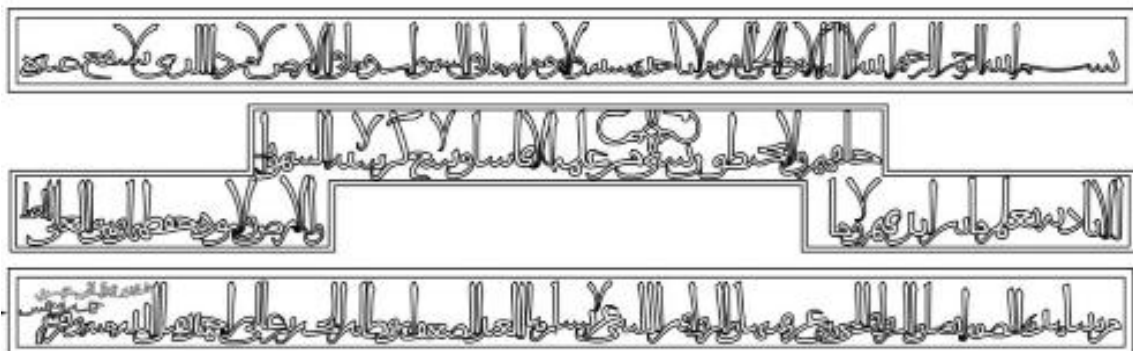
جرزه‌های مسجد جامع اردستان می‌توان محتمل دانست که این جرزه‌ها هم‌دوره بوده‌اند. بنابراین، ساخت این جرزه‌ها در مسجد اردستان را نیز شاید بتوان حداقل از قرن سوم هـ.ق. دانست (تصویر ۱۹).

اولین مرحله گسترش بعد از دوره اولیه مسجد، بدین ترتیب است که در دوره سلجوقی با خراب کردن مقصوره مسجد و افزودن فضایی به جنوب، گنبد ساخته می‌شود و برای اولین بار مسجد دارای گنبدخانه می‌گردد. در تصویر ۲۰، نوع اتصال میان دو دیوار که نشان‌دهنده گسترش مسجد به طرف جنوب و افزوده شدن به محدوده مسجد اولیه است، دیده می‌شود.

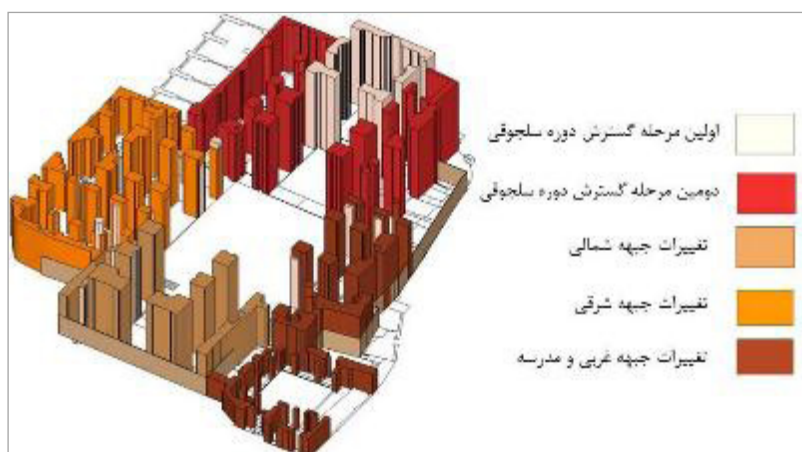
با توجه به کتیبه موجود در ایوان جنوبی، اولین گسترش مسجد در سال ۵۵۵ هـ.ق.، با حذف ستون‌های شبستان جنوبی است. با ساخت رواق‌های شرقی و غربی گنبد نیز، ساختمان یک‌نواخت شبستان ستون‌دار دارای فضاهایی متنوع می‌گردد. در این مرحله تنها جبهه جنوبی تغییر می‌نماید و سایر جبهه‌ها دست‌نخورده باقی مانده است (تصویر ۲۱). کتیبه این ایوان بدین شرح است: «بسم الله الرحمن الرحيم امر ببناء هذه الصفة المتصلة بالرواق التي عن يمينها والرواقين اللتين عن يسارها العبد الضعيف ابوطاهر الحسين بن غالي بن احمد تقبل الله منه و فرغ منها في سنة خمس و خمسين و خمس مائه عمل محمود بن محمد الاصفهاني» (هنرفر، ۱۳۵۰: ۲۱۵؛ گدار،

تصویر ۲۰. یک‌پارچه نبودن اتصال میان دو دیوار (نگارندگان)

تصویر ۲۱. کتیبه ایوان جنوبی (نگارندگان)

تصویر ۲۲. جانمایی تغییرات مسجد جامع اردستان بنابر عقیده شیرازی (نگارندگان)

جدول ۵. دوره‌بندی سیر تحول مسجد جامع اردستان

دوره پنجم قرن پنجم هـ. ق	دوره چهارم قرن چهارم تا دوازدهم هـ. ق	دوره سوم قرن ششم هـ. ق	دوره دوم قرن ششم هـ. ق	دوره اول اوایل قرن چهارم هـ. ق	دوره بندی سیر تحول بنا
					نابود

(نگارندگان)

نتیجه‌گیری

در بازنگری تحولات مسجد جامع اردستان، از دو حوزه متفاوت: اطلاعات جامع باستان‌شناسی و مطالعه تطبیقی آرایه‌های بنا، بهره گرفته شده است. از طریق مقایسه توصیفی و تحلیلی بنای مسجد جامع اردستان با نمونه‌های معرفی شده در جدول‌های ۱ تا ۵ برای رسیدن به محدوده تاریخی ادوار مختلف در این بنا، ویژگی‌های هر عصر به صورت مجزا شناسایی شده است. لذا طی تحقیقات به عمل آمده می‌توان چنین نتیجه گرفت: این مسجد با نقشه‌ای از پیش طراحی شده نبوده و غالب تغییرات آن ناشی از بهره‌برداری مستمر از بناست. تمهیدات سازه‌ای بنا در سرتاسر آن مشابه نیست ولی در کل، بنا با زبان یگانه‌ای با مخاطبش سخن می‌گوید.

بر اساس حفاری‌های انجام گرفته، کهن‌ترین عنصر معماری در بقایای این مسجد، قسمت‌هایی از دیوار خشتی است که احتمالاً متعلق به بنایی از اواخر دوره ساسانی یا اوائل دوره اسلامی است. بررسی‌های صورت گرفته روی روند ساخت مسجد و گذر از نقشه آل بویه به نقشه دوران سلجوقی و پس از آن، نشان از این دارد که معماران سلجوقی خود را ملزم به رعایت قوانینی نانوشته می‌دانسته‌اند. بدین صورت که در گسترش مسجد از همان محور و محدوده جرزهای آل بویه استفاده کرده و با این کار، از به هم ریختن نماهای داخلی جلوگیری کرده‌اند. همچنین با توجه به پیگردی‌های مرحوم شیرازی و کشفیات ایشان درباره سه ایوان شمالی، شرقی و غربی می‌توان نتیجه گرفت؛ اگرچه این سه ایوان در یک زمان بنا نشده‌اند، هر سه مربوط به دوره صفوی هستند و ساختار اصلی بنای آن‌ها در ابتدا کوشکی بوده است. بنابراین، ادعای گذار مبنی بر چهار ایوانی شدن مسجد در عصر سلجوقی را می‌توان نقد کرد. درباره گنبد مسجد جامع اردستان با بررسی تطبیقی می‌توان به این نتیجه رسید که ایده گذار در ارتباط با تاریخ ساخت گنبدخانه، ۵۶۴ تا ۵۸۴ هـ.ق.، احتمالاً نادرست و نظر مرحوم شیرازی یعنی همان سال ۳۵۵ هـ.ق. که در کتیبه بنا نیز ذکر گردیده، به واقعیت نزدیک‌تر است. همچنین می‌توان محدوده تاریخی ۳۵۵ تا ۳۰۵ هـ.ق. را برای ساخت این گنبدخانه ارائه نمود.

بطور کلی با توجه به پژوهش‌های انجام‌شده، دوره‌های تاریخی مسجد جامع اردستان به صورت شفاف و جامع به پنج دوره تقسیم می‌شود:

دوره نخست (مسجد شبستانی ستون‌دار)؛ حداقل در اوائل قرن چهارم ه.ق. مسجدی شبستانی روی بقایای بنایی خشتی بنا گردیده که با توجه به گوناگونی ستون‌ها این دوره خود شامل چند مرحله است. بقایای جرزها، کتیبه گچ‌بری و سردر آجرکاری‌شده از یادگارهای این دوره است.

دوره دوم (شبستان ستون‌دار + گنبدخانه)؛ در دوره اول سلجوقی، مسجد جامع از صورت شبستانی ستون‌دار به مسجدی گنبدخانه‌دار تبدیل شد و مسجد در جبهه جنوبی، گسترش یافت.

دوره سوم (مسجد یک ایوانه)؛ در اواخر قرن ششم ه.ق.، ابوطاهر (۳۵۵ و ۵۵۵ ه.ق.) ایوان و شبستان جنوبی را بنا نمود و تزئینات این جبهه را همچون محراب مسجد انجام داد. ساخت مناره با توجه به مطالعات پیشین و ویژگی‌های کالبدی آن احتمالاً متعلق به بعد از بنای گنبدخانه (سلجوقی) تا شروع ساخت ایوان‌ها (صفوی) است.

دوره چهارم (مسجد چهار ایوانه)؛ در قرن دهم تا دوازدهم ه.ق.، به ترتیب ایوان‌های شمالی، غربی و شرقی با تخریب تعدادی از جرزهای مسجد اولیه برپا شدند و مدرسه متصل به مسجد نیز در عصر صفوی (۹۶۰ ه.ق.)، به مسجد ملحق شد. پس از ساخت ایوان شمالی به صورت دو طبقه، این روش ساختمانی در سایر جبهه‌ها به مرور تکرار می‌گردد. احتمالاً مرمت شبستان زیرزمینی متعلق به همین دوران است.

دوره پنجم: درخصوص دوره قاجار تاکنون، تحقیقاتی انجام نگرفته است. در این دوره در برخی از نقاط مسجد، تزئیناتی انجام شده و پس از آن در معماری مسجد فرایند درخور توجهی صورت نگرفته است. در واقع، تصرفات کاهش یافته و بیشتر عملیات مربوط به حفاظت^۲ و تعمیرات بوده است (جدول ۵).

پی‌نوشت

۱. ورودی، درون‌شو؛ جایی درون ساختمان پس از در که نخست به آنجا درآیند (وارد شوند)، (رفیعی سرشکی و دیگران، ۱۳۸۳: ۲۱۱).
۲. در ضلع جنوبی مسجد، پشت دیوار گنبدخانه، پنج عدد پشت‌بند در دوره معاصر بنا گشته‌اند. احتمالاً به علت نشست دیوارهایی که روی کانال‌های قنات قرار داشته، ساخته شده‌اند (شیرازی، ۱۳۵۹: ۵۱). در تصویرهای ارائه‌شده پوپ و پلان ترسیمی از گذار، این پشت‌بندها ۳ تا ۲ تای دیگر به آن‌ها افزوده شده است.

منابع و مآخذ

- آصف فکرت، محمد (۱۳۷۷). خط کوفی، تهران: کیان کتاب.
- آیت...زاده شی‌رازی، باقر (۱۳۵۹). مساجد جامع اولی‌ه؛ منطقه اصفهان، مسجد جامع اردستان، واقع در مرکز محله محال اردستان، اثر، سال اول، ۶-۵۱.
- ابن‌رسته اصفهانی، ابوعلی احمد بن عمر (۱۳۸۰). الاعلاق النفیسه، ترجمه حسین قره‌چانلو، تهران: امیرکبیر.
- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم بن محمد فارسی (۱۳۶۸). المسالک و الممالک، تصحیح ایرج افشار، تهران: علمی و فرهنگی.
- پرورش، مرضیه (۱۳۹۱). بررسی کتیبه‌های مسجد جامع نائین و کاربرد آن در طراحی فونت (رویکرد بینامتنی)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، هنر اسلامی، اصفهان: دانشگاه هنر.
- پوپ، آرتور ایهام (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران (از دوران پیش از تاریخ تا امروز)، ج ۸، ۷ و ۳، ترجمه باقر آیت...زاده شیرازی، تهران: علمی و فرهنگی.
- _____ (۱۳۸۸). معماری ایران، ترجمه غلامحسین صدری افشار، تهران: اختران.
- پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۷). سبک‌شناسی معماری ایران، تألیف غلامحسین معاریان، تهران: سروش دانش.
- _____ (۱۳۹۰). معماری اسلامی ایران، تألیف غلامحسین معاریان، تهران: سروش دانش.

- _____ (۱۳۹۱). معماری ایرانی نیارش، ج ۲، تألیف غلامحسین معماریان، تهران: نغمه نواندیش
- جابری انصاری، حاج میرزا حسن خان (۱۳۷۸). تاریخ اصفهان، تصحیح جمشید مظاهری، اصفهان: مشعل.
- حاتم، غلامعلی (۱۳۷۹). معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقیان، تهران: جهاد دانشگاهی.
- حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۸۳). گنجنامه: فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، ج ۷ و ۸، تهران: روزنه.
- حمزه اصفهانی، حمزه بن حسن (۱۳۵۲). سنی الملوک الارض و الانبیا یا تاریخ پیامبران و پادشاهان، ترجمه دکتر جعفر شعار، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- خزایی، محمد (۱۳۷۲). هزار نقش، تهران: حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
- رفیعی مهرآبادی، ابولقاسم (۱۳۳۶). آتشکده اردستان، ج ۱، تهران: بی‌نا.
- ریاحی مقدم، ساشا (۱۳۸۶). تحول معماری اسلامی در مسجد جامع اردستان، روزنامه ایران، (۳۸۳۸)، ۱۱.
- سلطان‌زاده، حسین (۱۳۶۲). روند شکل‌گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران، تهران: آگاه.
- شعبی، عباس؛ صبری، سیروس و شعبانی، نگین (۱۳۸۰). مسجد به عنوان یک عنصر شهری، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد، ج ۲، اصفهان: دانشگاه هنر.
- کیانی، محمدیوسف (۱۳۸۷). معماری ایران (دوره اسلامی)، مقاله‌ مناره‌ها از محمدعلی مخلصی، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- گالدیری، اوژینو (۱۳۷۰). مسجد جامع اصفهان، ج ۳، ترجمه عبدالله جبل عاملی، اصفهان: سازمان میراث فرهنگی کشور، مرکز میراث فرهنگی اصفهان.
- _____ (بی‌تا). مسجد جمعه اصفهان در دوران آل بویه، ترجمه حسینعلی سلطانزاده پسبان، تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
- گذار، آندره (۱۳۷۱). آثار ایران، ج ۴، ترجمه سروقد مقدم، مشهد: آستان قدس رضوی.
- گلبن، محمد (۱۳۸۱). اردستان‌نامه، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- معماریان، غلامحسین (۱۳۸۷). معماری ایرانی، تهران: سروش دانش.
- مقدسی، ابوعبدالله محمد (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، ج ۲، ترجمه علینقی وزیری، تهران: مؤلفان و مترجمان ایران.
- مکی‌نژاد، مهدی (۱۳۸۷). تزیینات معماری، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- هنرفر، لطف‌ا... (۱۳۵۰). گنجینه آثار تاریخی ایران، چاپ دهم، تهران: چاپخانه زیبا.

Received: 52014/10/

Accepted: 212014/7/

The Analysis of Space-Frame Structure of the Jame' Mosque of Ardestan with Separation of its Historical Layers

Ahmad Salehi Kakhki* Shadabeh Azizpour** Afroz Rahimi Ariayi***
Fatemeh Bank****

Abstract

One of the brilliant periods of Iranian architecture art is Seljuqi period whose evidence can be found in Isfahan, the political and cultural capital of that time. Ardestan, following political and religious changes of the capital, was considered as one of the important and active centers of Isfahan and this matter caused fundamental changes in the space-frame structure of the central mosque of the city. This building was one of the masterpieces of Islamic architecture of Iran that experienced dramatic changes in its lifetime. In spite of the importance of this mosque and the variety of conducted studies, its space-frame changes have not been clearly specified yet. Therefore, the history of changes in this mosque and separation of its historical layers are the objectives of this research. The research methodology is interpretive-historical and documentary as well as comparative studies constitute the basis of this research. It is worth-mentioning that contemplating on researchers' views and generalizing their ideas were done to remove the existent shortcomings that produced worthy results in separating the historical layers. The investigations indicate that the oldest architectural element of the mosque's relics was some parts of the brick-shaped wall belonging to a building before the original mosque. According to comparative studies, the mosque has existed since Buid times and its major changes happened during Seljuqi and Safavid times and, after that, its formal layer changed. The research's results decrease many ambiguities regarding the historical layers of this building, those parts which were ignored until now, to a large extent.

Keywords: Jame' mosque of Ardestan, historical layers, space and frame, ornaments

* Associate Professor, Faculty of Restoration, Art University of Isfahan

** Faculty Member, Sepehr Higher Education Institute of Isfahan

*** Faculty Member, Sepehr Higher Education Institute of Isfahan

**** MA student, Faculty of Architecture and Urban Planning, Art University of Isfahan